

**Міністерство освіти і науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»**

СТЕПАНЕНКО ОЛЬГА ГЕОРГІЇВНА

УДК 352/354.08.072.22:342

ЛЮСТРАЦІЯ ЯК ФОРМА ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

23.00.02 – політичні інститути та процеси

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Одеса – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор політичних наук, професор
Ніколаєнко Наталія Олександрівна,
Миколаївський національний
університет імені В. О. Сухомлинського,
завідувач кафедри політології.

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, доцент
Шуляк Антоніна Миколаївна,
Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки,
завідувач кафедри міжнародних комунікацій
та політичного аналізу;

кандидат політичних наук, доцент
Ростецька Світлана Іванівна,
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»,
доцент кафедри політичних наук і права.

Захист відбудеться 18 жовтня 2019 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.06 у Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, ауд. 54.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий « ____ » вересня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. О. Каменчук

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах сучасної радикальної трансформації соціально-економічного, політико-правового та духовного життя в Україні на перший план виходять політичні процеси, які мають сприяти докорінному реформуванню усталеної системи та стати умовними каталізаторами на шляху до демократичних перетворень, серед яких одне з провідних місць займає політична люстрація.

Питання очищення державної влади шляхом застосування люстраційних процедур є одним з актуальних і водночас неоднозначних у політичній науці; явище люстрації поки що не є досконало вивченим, найчастіше люстрацію визначають як один із способів відмови від спадщини комуністичного минулого або корумпованості минулої влади. Люстрація застосовується при зміні політичних епох, режимів, панівних класів, елітарних груп; як спосіб переформатування політичного устрою, політичної системи країни.

За своєю природою люстрація є одним із провідних засобів звільнення з посад та недопущення до них тих людей, які заплямували себе діями, направленими проти самостійності України, проти реального народовладдя Української держави. Перманентна криза представницької демократії, що існувала в українському парламенті до цього часу, підтверджувала недостатність конституційної модернізації та інфантильний стан парламенту. Сучасний політичний простір Української держави змінює свої детермінанти, важливу роль у цьому процесі відіграє люстрація.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дана робота виконана на кафедрі політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського в рамках науково-дослідної теми «Міжнародні відносини та політичні процеси в країнах Чорноморського регіону: сучасний стан та перспективи» (державний реєстраційний номер 0111U003884), одним із виконавців якої є дисертантка.

Об'єктом дослідження є феномен люстрації як соціально-політичного явища в Українській державі; *предмет* – люстрація як форма зміни політичної еліти.

Мета роботи полягає у дослідженні процесу люстрації як умови зміни політичної еліти та аналізу системи впровадження та регулювання люстрації в українському політикумі.

Визначена мета зумовила постановку та розв'язання таких завдань:

– з'ясувати теоретико-методологічну базу феномену люстрації та стан наукової розробки даної проблематики;

- розглянути особливості категоріального апарату дослідження, підходи до поняття «люстрація»;
- визначити методологічну основу дослідження;
- проаналізувати особливості становлення та розвитку політичної еліти в Україні;
- охарактеризувати перебіг та значення подій Революції Гідності в сучасному люстраційному процесі;
- прослідкувати особливості впливу люстраційних процесів на сучасний стан українського політикуму;
- проаналізувати соціально-психологічні механізми політичної свідомості українців як першооснову люстраційних впроваджень;
- з'ясувати головні аспекти у національній ідентифікації українського суспільства та визначити основні важелі зміни ціннісних орієнтацій громадян;
- охарактеризувати взаємозв'язок між корупцією та впровадженням люстрації в українському політикумі;
- виявити особливості люстраційних процесів у зарубіжному та українському політикумі;
- визначити головні важелі впровадження люстрації в українську політику.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система філософських, загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Так, зокрема, *універсальні* методи, що включають загальнофілософські методи, дали змогу дійти висновку та зробити аналіз дослідженого. У роботі використовувалися такі методи, як: нормативно-порівняльний аналіз, абстрагування, індукція і дедукція, спостереження тощо. Крім того, у цій групі методів долучалися такі підходи: соціологічний підхід для детального аналізу соціальних процесів, що зумовлюють використання люстраційних методів у політиці; культурологічний підхід для визначення рівня політичної культури громадян та нормативно-ціннісний задля визначення рівня етичної поведінки українського населення. *Загальнонаукові* методи та підходи, а саме методи спостереження та опису, дозволили простежити еволюцію поняття «люстрація» та проаналізувати становлення феномену люстрації в Україні, а також прослідкувати особливості ментальних характеристик українського суспільства крізь призму історизму. *Біхевіористичний* метод застосовувався для аналізу поведінки громадян у політичному житті, співвідношення «електорат – влада» та для дослідження впливу суспільства на процес люстрації в державі. *Абстрагування* як метод

застосовано при розгляді люстрації в її першооснові у вигляді античних політичних механізмів очищення влади, таких як остракізм. *Системний* метод використовувався для з'ясування загальних рис люстраційних процесів та специфіки їх проявів у політичному просторі України. *Діалектичний* метод наукового пізнання державно-правових процесів та явищ дозволив автору розглядати їх у розвитку, зв'язку між собою і з суспільством, виявити закономірності і тенденції проблеми існування феномену люстрації в політичному просторі. *Порівняльно-правовий* метод застосовано під час аналізу політико-правової бази щодо питань люстрації в зарубіжному та українському законодавствах. *Формально-юридичний* метод дав змогу проаналізувати низку законів, які стосуються процесу очищення влади відповідно до правил законотворчої техніки. *Функціональний підхід* застосовувався для аналізу взаємовпливу менталітету та готовності українського суспільства до люстраційних змін тощо. *Психологічний підхід* дав змогу автору дослідження зосередитись на природі феномену люстрації як одного з головних методів зміни політичної еліти та з'ясувати роль суспільства у цьому процесі.

Наукова новизна роботи полягає в наступному:

- уперше в політологічному аспекті на науковому та прикладному рівні феномен люстрації було розглянуто комплексно з урахуванням актуальних політичних подій і ментальних характеристик українського народу та доведено твердження, що люстрація є формою зміни політичної еліти;
- запропоновано процес люстрації вважати однією із форм зміни політичної еліти, боротьби з корупцією та іншими дестабілізаційними процесами в політиці сучасної України, а також головним важелем на шляху до демократичних перетворень;
- обґрунтовано концепцію люстрації, відповідно до якої дане явище стосується не стільки зміни, очищення, знищення попередньої політичної еліти, скільки виступає чинником зміни суспільного налаштування до влади;
- уведено до наукового обігу й обґрунтовано зміст поняття «антикорупційна люстрація» як специфічного методу боротьби з корупцією у вищих ешелонах влади, який обумовлюється політичним налаштуванням суспільства та масовим невдоволенням провладною політикою правлячої еліти серед громадян;
- аргументовано фактор впливу ментальних рис українського суспільства на сучасний розвиток політичного простору нашої держави, зокрема першопричина відсутності радикальних дій з боку громадськості і повільне впровадження люстрації криється у ментальності українців;

- виявлено взаємозв'язок між соціально-психологічним налаштуванням суспільства та сучасними політичними процесами в Україні;
- запропоновано механізми коригування ціннісних орієнтацій у суспільній думці громадян як шлях до демократизму та розвитку громадянського суспільства;
- охарактеризовано взаємовплив корупційних схем та впровадження при цьому процесі люстраційної складової як головного механізму їх подолання в українському політикумі та закордонних політичних системах;
- розглянуто вплив люстраційних процесів на формування демократії у європейських країнах при розпаді соціалістичного табору та прослідковано шлях розвитку демократичного суспільства в них;
- з'ясовано головні вектори подальшого розвитку люстраційних процесів як вдалого механізму усунення недоліків і прогалин у діяльності українського політикуму з урахуванням останніх політичних подій та приходом до влади нової політичної сили;
- удосконалено розуміння того, що люстрація як політичне явище спрямована на подолання деструктивних проявів у діяльності органів різних гілок влади;
- дістало подальшого розвитку дослідження того, що поняття «люстрація» першочергово носить ознаку зміни, перетворення владної ієрархії суспільства; дослідження підходів до розуміння природи люстрації на підставі вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що положення та висновки дисертації можуть застосовуватися для подальшого комплексного дослідження функціонування політичної системи України. Викладені у дисертації положення, пропозиції та рекомендації можуть бути використані: у науково-дослідній роботі – у подальших політологічних дослідженнях; в освітньому процесі – при підготовці лекцій, відповідних розділів підручників і навчальних посібників з політології, у процесі викладання навчальних дисциплін «Політологія», «Політична соціологія», «Загальна теорія політики», «Теорія парламентаризму», а також у науково-дослідній роботі студентів та аспірантів; у правовиховній та політичній роботі – для підвищення правової культури та професійного рівня посадових осіб органів державної влади усіх рівнів, уповноважених та керівників різних неурядових структур; у процесі вдосконалення нормативно-правового забезпечення державних програм, стратегій реформування політичної влади. Основні результати й висновки дисертаційного дослідження можуть скласти

інструментально-аналітичну та консультативно-технологічну основу для експертно-дослідницької роботи політичних аналітиків.

Рекомендації, представлені в даній роботі, можуть бути застосовані в публічному адмініструванні, при розробці державної політики та прийнятті відповідних документів у цьому напрямі, у діяльності ЗМІ, роботі комітетів Верховної Ради України, при розробці політичних програм та стратегій. Дисертація становить інтерес для науковців, лідерів та активістів різних політичних рухів, співробітників державних установ, громадських організацій політичного спрямування тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації доповідалися автором на конференціях та науково-практичних семінарах. Наукова конференція: «Ціннісний вимір політичної діяльності: сепаратизм як фактор політичної нестабільності» (Херсон, 2015; форма участі – очна); «Особистість. Суспільство. Політика» (Люблін, 2016; форма участі – дистанційна); «Чорноморське регіональне співробітництво в контексті процесів європейської інтеграції» (Миколаїв, 2016; форма участі – очна); «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри» (Івано-Франківськ, 2017; форма участі – очна).

Публікації. Концептуальна основа дисертації та її результати висвітлені у 13 публікаціях, із них – 7 статей у фахових виданнях з політичних наук, 1 стаття у закордонному науковому виданні, 4 публікації, що засвідчують апробацію дослідження, 1 стаття, що додатково відображає наукові результати дисертації.

Особистий внесок здобувача. Ідеї, які належать співавторам, у дисертаційній роботі не використовувались.

Структура та обсяг дисертації визначені її змістом, метою та поставленими завданнями. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, які поділяються на відповідні підрозділи, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дослідження – 204 сторінки. Кількість використаних джерел – 220 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, її зв'язок з науковими програмами; сформульовано мету, завдання, об'єкт і предмет, визначено методологічні засади; обґрунтовано наукову новизну, наведено дані про особистий внесок здобувача, теоретичне та практичне значення роботи; подано

відомості про характер апробації результатів дослідження, публікації та структуру роботи.

У першому розділі «Теоретико-методологічна база дослідження феномену люстрації» розглядаються базові теоретичні питання розвитку люстрації крізь призму елітарної складової політичного процесу.

У підрозділі 1.1 «Стан наукової розробки проблеми люстрації у політичній науці» здійснено системний аналіз наукових праць та теорій, присвячених аналізу політичної елітарності, дослідженням у питанні зміни політичної еліти та люстрації як форми такої зміни. Констатовано той факт, що потреба українського суспільства в оновленні політичної еліти, засвідчена низкою останніх політичних криз, зумовлює необхідність комплексного вивчення сутності, змісту, правової природи люстрації, принципів та критеріїв її правомірності.

Виявлено, що переважна більшість сучасних наукових праць у питаннях люстрації зводиться або лише до аналізу європейського досвіду проведення люстраційних змін, або до проблем практичного втілення люстрації як інституту перехідного правосуддя в існуючі політико-правові реалії в Україні.

У підрозділі 1.2 «Концептуальні засади та категоріальний апарат дослідження» визначено низку понять та підходів до терміна «люстрація» та суміжних з нею категорій. Розглянуто історичний розвиток люстрації саме як процесу зміни політичної еліти. Наведено етимологію даного процесу крізь призму різних історичних умов та територіальних меж.

Сформульовано дефініцію основних ознак люстрації як суспільного явища. Спростовується визначення люстрації як юридичного покарання, адже воно справедливе лише для однієї з концепцій правової природи люстрації – розуміння її як різновиду юридичної відповідальності. Усунення індивідів від політичного життя – насамперед результат люстраційних заходів, які безпосередньо пов'язані з політичним процесом.

Загалом люстрацію можна визначити як систему заходів, що спрямовані на усунення із ключових посад осіб, причетних до протиправної діяльності попереднього політичного режиму, та встановлення для них обмежень на зайняття посад у майбутньому.

У підрозділі 1.3 «Методологічні основи вивчення феномену люстрації» розкрито основні теоретико-методологічні підходи до вивчення політичної люстрації. Сутність інституту люстрації через неоднозначність у визначенні своєї природи зумовлює різносторонню методологічну базу інструментарію дослідження. Методологія вивчення люстрації передбачає визначення

принципів, структури, логіки, форм, методів і засобів наукового пізнання досліджуваного явища.

Методологічну основу даної роботи становить комплекс концепцій та філософських напрямів, зокрема школи природного права, соціальної та аналітичної філософії, окремі ідеї політико-правових вчень, а також відповідний комплекс методів, методологічних підходів і принципів дослідження.

У висновках до 1 розділу зазначено, що аналіз особливостей зміни політичної еліти досліджували науковці різних періодів та поглядів, більшість із них зводяться до одного знаменника, що політична еліта, незалежно від історичних, релігійних чи навіть географічних рамок, має тенденцію змінюватися з різних причин. У залежності від різноманітних підходів до тлумачення еліти це поняття набуває й різного функціонального змісту.

У другому розділі «Вплив люстрації на політичну еліту в умовах сучасної трансформації» увага зосереджена на детальному аналізі політичної еліти Української держави, її характеристиці та впливі люстрації на розвиток елітарної демократії в Україні.

У підрозділі 2.1 «Політична еліта в Україні: проблеми становлення та тенденції розвитку» зазначено, що в Україні, виходячи з особливостей її історичного розвитку, традицій, низки проблем та суперечностей, що накопичилися впродовж довгого часу, сформувався власний набір чинників, які вказують на параметри правлячої політичної еліти і, звісно, потребують детальнішого аналізу. Інтегральне поєднання усіх чинників сприяло можливості констатації правлячої політичної еліти України як певного системоутворюючого ядра політичної системи загалом.

Дисертантка звертає увагу на генерацію української політичної еліти, що дає підстави стверджувати про необхідність застосування політичної люстрації як зміни політичної еліти України, яка ніколи не генерувала таким шляхом до 2014 року.

У підрозділі 2.2 «Революція Гідності як виклик політичній еліті Української держави» характеризуються головні вектори зміни політичного простору України після подій на Майдані 2014 року та окреслюються особливості Революції Гідності як виклику політичній еліті Української держави. Дисертантка апелює до думок багатьох політологів сучасності, твердження яких зводяться до одного знаменника: Революція Гідності заклала фундамент для будівництва громадянської української нації. Революція Гідності розставила нові акценти, спрямовані на формування й утвердження

загальноукраїнської ідентичності та заклала основу для люстраційних змін у подальшому розвитку української політики.

У підрозділі 2.3 «Люстрація – чинник боротьби з дестабілізаційними процесами в українському політикумі» аналізуються такі негативні процеси, як бюрократія, сепаратизм, корупція, – ті складові політичного простору України, які, на думку дисертантки, заважають повноцінному розвитку демократичного суспільства.

Єдиним головним механізмом у боротьбі з цими явищами на даний момент вважається люстрація. Але дана процедура наразі в Україні має лише теоретичний розвиток, хоча її вплив уже помітний у деяких структурах політичного простору України. Українське суспільство вже має змогу прослідкувати неабияку роль люстрації у боротьбі із сепаратизмом, можливо, її роль у розвитку парламентаризму ще незначна, але це питання часу.

У висновках до 2 розділу наголошується на тому, що політична еліта України від моменту отримання нею незалежності і до останніх політичних подій характеризувалась ознаками закритості, авторитарності тощо. Чимало політиків з розпадом Радянського Союзу не залишили своїх місць, а потім лише передавали їх у «спадок» своїм поплічникам, членам родин, однодумцям; це, в принципі, і призвело до влади «номенклатури», але нового зразка. Проте нині, коли до влади прийшли абсолютно незаангажовані особи, можемо сподіватися, що характер правлячої еліти в Українській державі зміниться на краще.

У третьому розділі «Політико-психологічний аспект впровадження люстрації в Україні» розглядаються причини й умови застосування люстрації крізь призму ментальних ознак українського народу, аналіз української національної ідентифікації та національної ідеї; наводяться конкретні приклади зміни ціннісних орієнтацій українців як засобу викорінення прокомуністичних налаштувань та умов для розвитку громадянського суспільства.

У підрозділі 3.1 «Характерні ознаки ментальних рис українського суспільства» детально аналізується менталітет українського народу, враховуючи його глибокий психологічний аспект. Головна мета, яку переслідує дисертантка у цьому підрозділі, – віднайти корені тих причин, які донині заважали українським громадянам привести до влади харизматичного лідера, обрати незаангажовану політичну силу, яка б, застосувавши процес люстрації до попередньої еліти, змінила вектор політичного розвитку України.

Для того, щоб з'ясувати, що саме стало причиною потреби у впровадженні люстраційних процесів в українському суспільстві і чому ці процеси не мають повноцінного розвитку в нашій державі, автор пропонує охарактеризувати

особливості розвитку української ментальності та з'ясувати головні проблемні аспекти ментальності нашого народу, які заважають існуванню громадянського суспільства, а отже, розбудові демократичної країни.

У підрозділі 3.2 «Національна ідентифікація як умова єдності та згуртованості суспільства» увага зосереджена на пошуках механізму об'єднання суспільства навколо однієї мети, а саме – зміні політичної еліти.

Важливим для національної ідентичності є найголовніший об'єднуючий елемент – почуття згуртованості та єдності українських громадян, адже майбутнє держави в руках її народу, і тільки громадяни вирішують, у якому напрямі має розвиватися їх держава. І на сьогоднішній момент ключова роль у цьому рішенні лежить саме в люстраційній складовій, адже це один з дієвих механізмів впливу на політичну ситуацію у країні.

У підрозділі 3.3 «Механізми коригування ціннісних орієнтацій як шлях до державотворення та громадянського суспільства» аналізуються механізми і процедури трансформації суспільної свідомості шляхом зміни ціннісних орієнтацій українського суспільства. Дисертантка вважає, що соціокультурне буття сучасної України продовжує в певних аспектах функціонувати з консервативно-патріархальними цінностями. Зміна ціннісних орієнтацій – процес доволі складний та не швидкоплинний. Трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, надають нового смислового змісту цінностям і ціннісним орієнтаціям, відповідно, потребують переосмислення підходів до їх формування.

У висновках до 3 розділу з'ясовано, що сучасне українське суспільство на даному етапі свого розвитку носить ознаки перехідного: система радянських цінностей відходить, і у суспільній свідомості формуються проєвропейські, ліберальні цінності. І хоча чимало ментальних ознак вказує на бездіяльність українців, на їхню політичну пасивність та абсентеїзм, а науковці сучасності сходяться на думці, що національна ідентичність пересічного громадянина є розмитою, все-таки на даний момент українське суспільство об'єдналося навколо ряду процесів, головна роль у яких відведена люстрації.

У четвертому розділі «Компаративістський аналіз люстраційних процесів: український та зарубіжний досвід» здійснено характеристику люстрації в сучасному політичному просторі України, зроблено порівняльний аналіз із подібними процесами в країнах Європи та наведено конкретні перспективні вектори подальшого розвитку люстрації в Україні з урахуванням трансформаційної складової сучасної української політики.

У підрозділі 4.1 «Корупція як основний фактор впровадження люстрації в українському та зарубіжному політикумі» дисертантка демонструє на прикладі українського політикуму той факт, що люстрація за своєю природою покликана викоринити процедуру корупції з політики. Було з'ясовано, що люстрація в нашій державі першочергово виступає головною протидією корупції. Але недосконала система її впровадження, чимало суперечливих законів, які діють один одному наперекір, гальмують процес люстрації як істинний механізм боротьби з корумпованістю у вищих ешелонах влади.

У підрозділі 4.2 «Головні аспекти впровадження люстрації в зарубіжному політикумі» узагальнюється зарубіжний досвід у питаннях процесу люстрації та її проведенню; за основу дослідження береться процес люстрації у таких країнах, як: Польща, Чехія, країни Прибалтики, Болгарія, Угорщина тощо. Розкрито основні положення європейської концепції люстраційних процесів.

З'ясовано, що чимало країн стали на шлях демократичних перетворень та елітарних змін завдяки впровадженню у свою державну політику механізму під назвою «люстрація». Найчастіше люстрація впроваджувалась у тих країнах, у яких тривалий час панував комуністичний режим і першопричиною люстраційних заходів була боротьба з пережитками радянської. Але найголовнішим є те, що, вдавшись до люстраційних процесів та механізмів, громадяни цих держав отримали можливість жити у розвинених, демократичних та ідеологічно вільних країнах.

У підрозділі 4.3 «Застосування люстрації в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку» аналізується Закон «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 р. №1682-VII, дисертантка вдається до детального опису головних позицій та статей Закону. Підводиться підсумок, що за весь період дії Закону «Про очищення влади» (про люстрацію) було звільнено 700 чиновників по всій території України, крім того, наш регіон вирізняється своїми патріотичними та демократичними настроями серед громадян, а отже, можемо сміливо стверджувати, що процес люстрації не лише має місце в політикумі Миколаївського регіону, але й набув широкого розвитку та підтримки.

У висновках до 4 розділу дисертантка, беручи до уваги останні події парламентських змін в Україні та аналізуючи ряд нових законів, доходить висновку, що нинішній етап розвитку політичного простору в Україні – найкраще підтвердження того, що люстрація – дієвий спосіб зміни політичної еліти.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи результати дисертаційного дослідження, слід зробити такі висновки:

1. Зміна політичної еліти завжди була популярною темою у доктринах науковців як старовини, так і сучасності. Про особливості політичних перетворень шляхом зміни політичної верхівки свого часу писали вчені різних поколінь та епох. Але наскрізною темою більшості таких вчень є та ідея, що керувати громадою мають лише досвідчені люди, знають зміст політики; змінювати можновладців повинні «особливі» персони. Саме в такий перехідний момент зміни провладної сили, коли політична еліта не спромоглася вкоренитися, позитивно зарекомендувати себе та стала причиною дестабілізації, необхідністю стає впровадження люстрації.

Актуальний стан наукового дискурсу, присвяченого проблемі прояву феномену люстрації, характеризується наявністю в усталеній суспільній думці орієнтирів та прагнень до повноцінної зміни політичної еліти, зміни тієї політичної сили, яка скомпрометувала себе злочинними діями та спричиненими факторами дестабілізації всієї політичної системи в країні. Політична люстрація в перехідний період розвитку політичного простору України виступає однією з провідних детермінант трансформацій, визначає змістовне наповнення та загальний напрямок їх траєкторій і виступає сталою тенденцією на етапі становлення нового політичного режиму.

Тема люстрації доволі нова в українській політологічній сфері. Проблеми люстрації українські політики частково торкалися в 2004 році, але в активний вжиток в усіх сферах суспільного життя люстрація увійшла після подій на Майдані та Революції Гідності. Відтоді тема люстрації як процедури зміни політичної еліти і почала набувати широкого розголосу. Нині вона досягла свого піку за весь час незалежного існування Української держави: до влади прийшла нова політична еліта, яка протягом своєї невеликої каденції змогла дієво впровадити методи люстрації з подальшим їх позитивним розвитком.

Одними з перших у дослідженні люстраційних процесів на теренах Української держави є І. Безклубий, А. Данилевський, В. Дейниченко, К. Зинов'єв, І. Кочкодан, Н. Міненкова, С. Шевчук. Більшість теорій цих науковців зводиться до одного знаменника: люстрація є системою заходів, що спрямовані на усунення з ключових публічних посад тих осіб, які стали причетними до протиправної діяльності попереднього політичного режиму, та заборону зайняття провідних політичних посад у майбутньому.

Якщо апелювати до питання люстрації в зарубіжній політичній думці, то тут воно пов'язане було насамперед із хвилею декомунізації у посткомуністичних країнах Європи. Провідними фахівцями у цій тематиці стали П. Блажек, Е. Блакенбург, С. Гаретт, С. Карштад, Н. Леткі, С. Хорне, Г. Шварц та ін. Але якщо європейська політична думка в питаннях люстрації зводилась до демократичних, мирних перетворень, то позиція українських вчених апелювала до революційних, масштабних перетворень. Проте наразі відсутні наукові дослідження, які б вирішували комплексний підхід до питання люстрації, і немає жодних, у яких люстрація виступала б активним механізмом зміни політичної еліти.

2. Евристичний потенціал концепту «люстрація влади» проявляється в тому, що позначає існування діалектичного взаємозв'язку між політичною елітою та недовірою суспільства до дій провладних сил. Як наслідок цього взаємовпливу є залучення люстрації при зміні політичної еліти. Хоча сам феномен люстрації є доволі новим в політологічній науці, своїми історичними коренями він сягає давнини. В Стародавньому Римі це поняття означало обряди, що були спрямовані на всезагальне громадське очищення від негативної аури і стосувався більш психологічного, маніпулятивного впливу на суспільну масову свідомість з боку провладних сил. В Стародавній Греції наближеним до люстрації сьогодення був процес під назвою «остракізм», який стосувався усунення шляхом таємного голосування людини, котра певним чином зганьбила себе перед общиною. Вже починаючи з XVI ст. люстрація проявляє себе як процедура обстеження господарсько-фінансового стану королівщин, така практика вперше почала застосовуватись на теренах сучасної Польщі. Тобто так чи інакше етимологічно поняття люстрації містить у собі тлумачення зміни, перетворень, очищення тощо.

Сучасне трактування люстрації зводиться до наступного: це політична процедура, яка застосовується для зміни в країні у перехідний період її розвитку тієї усталеної політичної еліти, котра своїми діями спричинила дисфункцію політичної системи в країні.

3. Методологічну основу даної роботи становить комплекс концепцій та філософських напрямів, зокрема школи природного права, соціальної та аналітичної філософії, окремі ідеї політико-правових вчень, а також відповідний комплекс методів, методологічних підходів і принципів дослідження.

Методологія вивчення люстрації передбачає визначення принципів, структури, логіки, форм, методів і засобів наукового пізнання досліджуваного

явища. Аналіз теоретичного досвіду висвітлення питань люстрації свідчить про наявність певних розбіжностей у розумінні її сутності та основних ознак, насамперед через міждисциплінарний підхід, оскільки тематика люстрації є предметом дослідження як юридичних, політико-правових, політико-економічних, психологічних і соціологічних міждисциплінарних досліджень.

4. Як було виявлено в ході дослідження, політична люстрація виступає не механізмом репресій, а формою зміни політичної еліти шляхом трансформації політичної системи, суспільної свідомості та приходу до влади нової політичної сили. Тобто прямо чи опосередковано люстрація пов'язана зі зміною політичної еліти в державі. Розвиток політичної еліти в Українській державі можна охарактеризувати як прорадянський, дестабілізуючий, авторитарний.

5. Українська держава потребувала повного перезавантаження влади вже на початку своєї незалежності, коли до владних верхів прийшли вихідці з номенклатури колишньої радянської політичної системи. Необхідність проведення люстрації спричинила Революція Гідності. Це був фактор високого патріотичного піднесення, єдності українського суспільства та сподівання на зміну векторів розвитку українського політичного простору. Проте очікуваних результатів Революція не дала, хоча на початковому етапі люстраційні процеси впроваджувались у політику досить активно.

6. Українська держава, отримавши нову владу шляхом революційних змін, отримала і низку проблем та негараздів, які гальмують розвиток країни по всіх вертикалях. Сепаратизм, бюрократія, корупція, і як наслідок – криза парламентаризму, – головні вороги сучасної України. Єдиним головним механізмом у боротьбі з цими явищами на даний момент є люстрація. Але дана процедура наразі в Україні має лише теоретичний розвиток, хоча її вплив уже помітний у деяких структурах політичного простору України. Українське суспільство вже має змогу прослідкувати неабияку роль люстрації у боротьбі із сепаратизмом, можливо, її роль у розвитку парламентаризму ще незначна, але це питання часу.

7. В українському суспільстві сьогодення присутній фактор патерналізму з боку держави, громадськість перебуває в очікуванні чогось особливого з боку влади, а власні невдачі найчастіше інтерпретуються як провина влади. Проте це сформовано ментально, через систему архетипів, стереотипів та політичних міфів, які, насамперед, були нав'язані українському суспільству через систему маніпулятивних технологій і доцільно вкорінені вже у свідомості українців. Окрім того, тривале перебування під протекторатом СРСР також наклало свій відбиток на формування суспільної думки та досі негативно впливає на

прийняття важливих політичних рішень громадянами Української держави, особливо пенсійного віку. Така категорія громадян найчастіше у своєму політичному виборі підтримує опозиційні сили і тим самим спричиняє відтягування голосів у більш сильних провладних лідерів сучасності. Так, якщо звернутися до соціологічних досліджень, проведених у 2015 р. компанією TNS (ТОВ «Тейлор Нельсон Софрез Україна»), які стосувались питання впровадження люстрації і її спроможності змінити стан у країні, то результати його зводяться до таких показників: 83% опитаних громадян виявили недовіру процесу люстрації як такому, що спроможний щось змінити, і лише 10% ствердили, що завдяки люстрації країна вже має позитивні зрушення.

8. У найбільш повному обсязі адаптивний потенціал люстраційних процесів розглядається крізь призму національної ідентифікації українського суспільства. Адже легітимізацію люстрації надають саме суспільні налаштування, і в цьому аспекті важливим є той факт, що процес має відбуватись публічно, а задля цього повинна бути всезагальна підтримка. І саме в цій точці біфуркації доречним стає факт національної ідентифікації, тобто об'єднання громадян навколо однієї ідеї.

9. Небезпечним на шляху до проведення повноцінної люстрації є хибні уявлення суспільства щодо процесу очищення влади; чимало громадян дотримуються думки, що лише одна ідея може стати вирішенням чималих проблем у країні, каменем спотикання на цьому шляху є боротьба з усталеними стилями міркувань, і шляхом до вирішення цієї проблеми є зміна ціннісних орієнтацій суспільства.

10. На даному етапі розвитку Української державності все більшого розголосу набуває проблема корупції. Вдало прилаштовані олігархічні клани настільки вкорінилися в політиці, що питання їх корумпованості сприймається суспільством як необхідність і неминучість. Корупція дійсно є стилем політичної поведінки, який виражається у закономірності певних політичних дій. Подолати цю систему під силу люстрації, адже за своєю природою вона покликана сприяти очищенню влади від корупційних взаємовідносин між елітарними групами та окремими політичними акторами. Як демонструє практика впровадження люстрації в пострадянських країнах, першочергово люстраційні методи застосовувались там саме з метою запобігання корупції.

11. Як зазначалося, процес люстрації в західноєвропейських країнах був спричинений розпадом прорадянської системи владарювання та прагненням країн до самостійного ліберального розвитку. Відмова від радянського політичного устрою та перехід до нового укладу сприяли оновленню

політичного панівного класу шляхом електоральним, але інколи доводилося застосовувати революційні методи, щоб не допустити до правління колишніх номенклатурників. Пострадянські люстрації ознаменувалися масштабами в таких країнах, як Чехія, Угорщина, Румунія, Польща тощо. В ряді цих країн і досі існує особлива процедура перевірки осіб, які обіймають високі посади або мають на меті вступити до лав елітарних угруповань на приналежність до колишніх комуністичних партій та служб безпеки. У країнах Прибалтики процес люстрації пройшов мирним шляхом, але й донині у цих державах у виборчому законодавстві існує положення, згідно з яким особі, що балотується, слід вказати свою приналежність до зв'язку зі спецслужбами. Наведені приклади та доцільний аналіз процесів люстрації у цих країнах дає підстави стверджувати, що потреба у люстрації найчастіше може виникати на зламі політичних устроїв та зміні політичних режимів, але вона вимагає й суспільної підтримки з боку громадськості.

12. Якщо люстрація в Україні на початку 2014 року ознаменувалася своїм піднесенням, широким розповсюдженням та всезагальним розвитком, то до кінця президентського повноваження П. Порошенка процес люстрації був зведений майже нанівець. Ряд прийнятих законів щодо функціонального впровадження люстрації та застосування важелів її впливу на судову систему, систему державної служби та інших представників елітарних груп носив лише описовий характер і протягом усієї «люстраційної» доби процедури перевірки, і як наслідок – звільнення із займаної посади, зазнали лише одиниці. Це є підтвердженням лише того, що управління процесом люстрації носило «ручний» характер і найчастіше застосовувався саме клановий підхід до цієї справи: чиновники продовжували займати керівні посади та втілювати в життя корупційні схеми.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Степаненко О. Г., Бронніков В. Конфлікти коаліцій як умова нестабільності парламенту в Україні. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Сер. «Політологія». Вип. 170 (Т. 182). 2012. С. 5–8.

2. Степаненко О. Г. Політична люстрація: теоретичні засади поняття. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили*

комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. «Політологія». Вип. 224 (Т. 236). 2014. С. 17–20.

3. Степаненко О. Г. Аналіз закону про люстрацію в Україні: «за» і «проти». *Сучасне суспільство*. 2014. Вип. 2. С. 175–184.

4. Ніколаєнко Н. О., Степаненко О. Г. Люстрація в країнах Чорноморського регіону: порівняльний аналіз. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2017. № 2. С. 123–134.

5. Степаненко О. Г. Інститут люстрації як юридична практика в українському політикумі: аналіз та перспективи розвитку. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 133. С. 279–282.

6. Степаненко О. Г. Особливості розвитку люстраційних процесів в Україні після президентських виборів 2019 року: аналіз та перспективи розвитку. *Політикус: науковий журнал*. 2019. Вип. 2. С. 73–76.

7. Степаненко О. Г. Аналіз кадрових змін в діючій політиці Президента В. Зеленського як фактор люстрації в сучасному політичному просторі України. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. 2019. № 147. Ч. 3: Політичні науки. С. 7–11.

***Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку,
з якого підготовлено дисертацію:***

8. Степаненко О. Г. Зміна політичної еліти шляхом люстрації: загальна характеристика та тенденції розвитку в Україні. *The European Political and Law Discourse*. 2017. С. 124–128.

Тези і доповіді науково-практичних конференцій:

9. Степаненко О. Г. Люстрація як механізм боротьби з сепаратизмом в українському політикумі. *Ціннісний вимір політичної діяльності: сепаратизм як фактор політичної нестабільності: матеріали наукової конференції*. Херсон, 2015. С. 34–37.

10. Степаненко О. Г. Особливості люстраційних процесів на місцевому рівні на прикладі Миколаївської області. *Особистість. Суспільство. Політика: Міжнародна науково-практична конференція*. Люблін, 2016. С. 126–128.

11. Степаненко О. Г. Люстрація в країнах Чорноморського регіону. *Чорноморське регіональне співробітництво в контексті процесів європейської інтеграції: збірник праць Міжнародної науково-практичної конференції (22–23 квітня 2016 р.)*. Херсон: видавець Грінь Д. С., 2016. С. 19–25.

12. Степаненко О. Г. Проблеми національної ідентичності українського суспільства в добу трансформаційних змін. *Політичні процеси сучасності:*

глобальний та регіональні виміри: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Івано-Франківськ, 2017. С. 291–296.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

13. Степаненко О. Г. Люстрація як форма зміни політичної еліти. *Україна і світ: теоретичні й практичні аспекти сучасного політичного процесу: колективна моногр.* / кер. кол. авт. і наук. ред. д-р політ. наук, проф. Н. О. Ніколаєнко. Херсон: видавець Грінь Д. С., 2016. С. 155–188.

АНОТАЦІЯ

Степаненко О. Г. Люстрація як форма зміни політичної еліти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2019.

У дисертації виявлено сутність, причини й наслідки люстрації в Україні як політичного процесу. Концептуальним у роботі є те, що процес люстрації розглядається крізь призму політико-психологічного фону українського суспільства з урахуванням нових тенденцій розвитку політичного простору. Проаналізовано процес люстрації в західноєвропейських країнах, що був спричинений розпадом прорадянської системи владарювання, проведено паралелі з процесами, що мають місце в українській державності.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в політологічному аспекті на науковому та прикладному рівні феномен люстрації було розглянуто комплексно з урахуванням аналізу елітарних змін, актуальних політичних подій і ментальних характеристик українського народу та доведено твердження, що люстрація є формою зміни політичної еліти.

Ключові слова: люстраційний процес, люстраційний фон, люстраційний тренд, олігархія, політична еліта, антикорупційна люстрація, політична люстрація, економічна люстрація, державна люстрація, бюрократія, корупція.

АННОТАЦИЯ

Степаненко О. Г. Люстрация как форма изменения политической элиты. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 «Политические институты и процессы». –

Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2019.

В диссертации на основе междисциплинарного подхода исследованы сущность, причины и последствия люстрации в Украине, а также в некоторых развитых странах Европы. Определены главные характеристики понятий «люстрированная элита» и «паллиативные процессы люстрации»; осуществлена классификация их основных разновидностей, а также построена концептуальную схему проведения люстрационных процессов для совершенствования динамики демократического развития. В политическом смысле люстрация предусматривает кадровое очищение власти от представителей предыдущего режима, старой власти, которые определенным образом спровоцировали себя, были причастны к коррупционным схемам или нарушали законодательно-нормативные положения.

Концептуальным в работе является утверждение того, что после получения Украиной права на независимое существование постсоветская элита имела все возможности для полноценного демократического функционирования, но кардинальной смены элиты так и не произошло. Первоначально элита должна преодолеть в себе рецидивы авторитаризма и конфронтационного поведения, воспитать терпимость и доверие к оппоненту, научиться властвовать в рамках закона и принятых в обществе моральных норм, проявлять психологическую эластичность, высокий интеллект, профессионализм, но, к сожалению, элита современной Украины так и не смогла приобрести этих профессиональных навыков. Неспособность господствующей элиты за период независимости Украины вывести ее на достаточный уровень функционирования неоднократно провоцировала в обществе сопротивление и недовольство.

Поэтому суть научной проблемы заключается в том, что люстрация является одним из ведущих средств освобождения от должностей и недопущения к ним тех людей, которые запятнали себя действиями, направленными против независимости Украины, против народа, против реального народовластия Украинского государства. Люстрация в этом аспекте является главным механизмом развития гражданского общества в Украине.

Научно-теоретическую базу диссертационного исследования составляют труды украинских и зарубежных ученых в области политологической науки, истории, социологии, этнологии, юридических наук. Это дало возможность оценить состояние, сформировать целостную картину исследуемой проблемы, а также определить круг вопросов, которые остались без внимания исследований теоретиков политологической науки.

В процессе исследования выяснено, что политическая люстрация выступает не механизмом репрессий, а формой изменения политической элиты путем трансформации политической системы, общественного сознания и прихода к власти новой политической силы. Развитие политической элиты в Украинском государстве можно охарактеризовать как постсоветским, дестабилизирующим, авторитарным.

Доказано, что самый яркий пример общественного сопротивления продемонстрировала Революция Достоинства, именно эти события стали точкой бифуркации в дальнейшей судьбе украинской государственности. Важная роль в этом процессе отводится именно люстрации, ведь одно из главных условий Революции Достоинства – это внедрение действенных механизмов люстрации как системы изменения политической элиты. И главную свою задачу люстрация выполнила – изменила состав правящей верхушки, дала возможность войти в парламент лицам из гражданского общества (которые отстаивали честь своего государства на Майдане), заложила основу для дальнейших процессов народовластия.

Кроме того, определяется специфика, обозначен люстрационный фон и тренд Южного региона Украины как социально-территориального пространства для осуществления люстрации, охарактеризовано состояние люстрационных процессов в различных регионах постсоветского прошлого. Выделены ключевые аспекты люстрационных процессов в Николаевском регионе.

Прослежено, что в наиболее полном объеме адаптивный потенциал люстрационных процессов рассматривается сквозь призму национальной идентификации украинского общества. Ведь легитимизации люстрации предшествуют общественные настроения, и в этом аспекте важным является тот факт, что процесс должен происходить публично, а для этого должна быть всеобщая поддержка. И именно в этой точке бифуркации уместным становится факт национальной идентификации, то есть объединение граждан вокруг одной идеи.

Проанализирован процесс люстрации в западноевропейских странах, который был вызван распадом постсоветской системы и стремлением стран к самостоятельному либеральному развитию. Масштабные постсоветские люстрации ознаменовались успехом в таких странах, как Чехия, Венгрия, Румыния, Польша и др. Обозначены главные позиции для Украины.

Таким образом, научная новизна данной работы сводится к тому, что начиная с событий Революции Достоинства Украинское государство переходит

на новый этап в развитии своего политического пространства и ключевая роль в этом преобразовании отводится процессу люстрации. Автор впервые на научном уровне анализирует процесс люстрации именно в политологическом аспекте, с учетом элитарного подхода, психологических особенностей общества и применяя пример люстрационных процессов в других странах.

Ключевые слова: люстрационный процесс, люстрационный фон, люстрационный тренд, олигархия, политическая элита, антикоррупционная люстрация, политическая люстрация, экономическая люстрация, государственная люстрация, бюрократия, коррупция.

SUMMARY

Stepanenko O. G. Lustration as a form of change of the political elite. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Political Science, specialty 23.00.02 «Political Institutes and Processes». – State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after KD Ushinsky», Odesa, 2019.

The essence, causes and consequences of lustration in Ukraine as a political process are revealed in the dissertation. Conceptual in the work is that the process of lustration is viewed through the prism of the political and psychological background of Ukrainian society, taking into account new trends in the development of political space.

The scientist analyzed the process of lustration in Western European countries, which was caused by the collapse of the pro-Soviet system of government, and made parallels with the processes that take place in Ukrainian statehood.

The scientific novelty of the work is that for the first time in the political science aspect, at the scientific and applied level, the phenomenon of lustration was considered in the complex, taking into account the analysis of elitist changes, current political events and mental characteristics of the Ukrainian people, and proved that lustration is a form of change of the political elite.

Keywords: lustration process, lustration background, lustration trend, oligarchy, political elite, anti-corruption lustration, political lustration, economic lustration, state lustration, bureaucracy, corruption.

Підп. до друку 12.09.2019. Формат 60×84/16.
Обл.-вид. арк. 0,9. Ум. друк. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. 1209-2.

Поліграфічне підприємство СПД Румянцева Г. В.
54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1.
Свідоцтво МК № 11 від 26.01.2007 р.

